

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA SOSİAL-PSIXOLOJİ ROMAN (ƏLABBAS, AZAD QARADƏRƏLİ, ASLAN QULİYEV)

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Günəl Elxan qızı Əskərova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Tehran Əlişan oğlu Mustafayev

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Təyyar Salam oğlu Cavadov

filologiya elmləri doktoru, professor
Rafiq Yusif oğlu Əliyev

filologiya elmləri doktoru, dosent
Əlizadə Bayram oğlu Əsgərli

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED1.05 – Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri: akademik, filologiya elmləri doktoru, professor
_____ **İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli**

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
_____ **İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı**

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
_____ **İmamverdi Yavər oğlu Həmidov**

İŞİN ÜMUMİ SƏİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dünya ədəbiyyatında ilk sosial və psixoloji romanların yaranması XIX əsr romantizm və realizm ədəbi təcrübəsi ilə bağlıdır. Bu sırada rus ədəbiyyatının klassikləri M.Y.Lermontov, F.Dostoyevski, L.Tolstoy, A.P.Çexov, fransız yazıçıları Jorj Sandın, Emil Zolyanın, Anri Barbüsün, Anatol Fransın, Romen Rollanın, amerikan yazıçıları Cek London, Lyuis Sinklerin, Teodor Drayzerin, ingilis yazıçısı Uelsin sosial romanları məxsusi vurğulanır.¹ Azərbaycan ədəbiyyatında sosial-psixoloji nəsr ilk olaraq hekayəçilikdə, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, Y.V.Çəmənəminlinin yaradıcılığında təzahür etmiş, sonrakı dövrdə romançılığın da təşəkkülünə zəmin yaratmışdır.

Bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatında sosial-psixoloji romanların yaranmasında 1930-1950-ci illərin romanları – Mir Cəlalin, Süleyman Rəhimovun, Əbülhəsənin, Mirzə İbrahimovun və b. yazıçıların roman yaradıcılığı da ənənə rolunu oynamışdır.

Realizm və romantizm məcrasında yaranan sosial-psixoloji romanlar XX əsrdə cəmiyyət həyatının deqradasiyası və insan fərdinə marağın artması ilə modernizm kontekstində inkişaf etmiş, yeni xüsusiyyətlər qazanmışdır.

Bu xüsusiyyətlər ilk olaraq hekayə və povestlərdə təzahür edərək daha sonra roman janrında da sosial-psixologizm kimi özünü göstərmişdir. 1960-1980-ci illərdə yaranmış bir çox hekayə, povest və romanlar, o cümlədən İsa Hüseynovun “Teleqram”, “Kollu Koxa”, “Quru budaq”, Sabir Əhmədlinin “Yamacda nişanə”, “Dünyanın arşını”, “Yaşıl teatr”, “Qan köçürmə stansiyası”, “Yasamal gölündə qayıqlar üzür”, Anarın “Ağ liman”, “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”, “Macal”, Elçinin “Dolça”, “Bir görüşün tarixçəsi”, “Ağ dəvə”, İsi Məlikzadənin “Evin kişisi”, “Quyu”, Mövlud Süleymanlının “Dəyirman”, “Səs”, Aqil Abbasın “Dünyanın ən xoşbəxt adamı”, Seyran Səxavətin “Daş evlər”, Afaq Məsudun “Qəza”, “Keçid” və s. əsərlər sosial-psixoloji nəsrin örnəkləri hesab olunur.

¹ Что такое Социальный роман, определение термина. в <https://aesthesis.ru/social-novel>.

Sosial-psixoloji romanların meydana çıxması yalnız ədəbi təsir və bədii ənənələrlə bağlı olmayıb, gerçək ictimai-tarixi şəraitin təsiri, dövrün, zamanın tələbi ilə də şərtlənir. Sosial-psixoloji roman cəmiyyət həyatında olan problemləri, ziddiyyətləri, ictimai-siyasi durumla insanın mənəvi dünyası arasındakı sarsıntıları fərdin, qəhrəmanların psixolojisi vasitəsilə bədii əks etdirir, reallıqları üzə çıxarır.

Beləliklə, həm sosial-psixoloji janrın Azərbaycan ədəbiyyatında keçdiyi yolun nəticələrini öyrənmək baxımından, həm müstəqillik dövrü həyatının roman janrında inikas baxımından, həm də bu dövr ədəbiyyatının aparıcı qüvvələrindən olan 80-ci illər nəslinin yaradıcılığının tədqiqi baxımından mövzunun işlənməsi aktualıq kəsb edir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında sosial-psixoloji romanlara dair ayrıca tədqiqat aparılmamışdır. Bununla belə, tədqiqata cəlb olunmuş mövzunun müəyyən aspektləri araşdırılmışdır. Ötən əsrin ikinci yarısından başlayaraq nəsrdə psixologizm anlayışı aktuallaşmış, müasir və klassik ədəbiyyatda psixologizmə dair bir sıra məqalələr və monoqrafiyalar ² meydana çıxmışdır.

Roman janrına dair ayrıca tədqiqatlarda da sosial roman və nəsrə psixologizm məsələlərinə qismən toxunulmuş, konkret nümunələrdə sosial-psixoloji nəsrin təzahürləri nəzərdən keçirilmişdir. Təyyar Salamoğlunun “80-ci illər Azərbaycan romanı: janr təkamülü” monoqrafiyasında ³ apardığı tədqiqata görə, sosial və siyasi həyatın

² İmanov, M. Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm (1960-70-ci illər) / – Bakı: Elm, – 1991, – 116 s.; Aran Səyyad. 1960-1980-ci illər Azərbaycan nəsrində psixologizm (Mövlud Süleymanlının yaradıcılığı üzrə)/ – Bakı: Elm, – 2004, – 141 s.; Əlimirzəyev, X. «Kitabi- Dədə Qorqud» dastanında şəxsiyyət və cəmiyyət problemi / – Bakı: Elm, – 2000; Əlimirzəyev, X. Nizami Gəncəvinin insan konsepsiyası. – Bakı: Gənclik, – 2001, – 354 s; Həsənova, S.Ş., Müasir Azərbaycan hekayəsində psixoloji təhlil (1970-80-ci illər). Namizədlik dis. – Bakı: – 1995, – 153 s; Hüseynoğlu, T. Nəsrə psixologizm. “Ədəbiyyat qəzeti”, 13 yanvar 1998; Nağıyev, C. “Kitabi-Dədə Qorqud”da psixologizm//Azərb.SSR Ali və Orta İxtisas Təhsil Nazirliyi. Elmi əsərlər. Dil və Ədəbiyyat / – Bakı: – 1976, – s.53-59.

³ Salamoğlu, T. Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri / – Bakı: Səda, – 2012, – s. 25-327.

ziddiyyətləri şəraitində janrın uğradığı dəyişikliklər, patriarxallıq və urbanizasiyanın qarşılaşması fonunda bədii qəhrəmanın daxilində baş verən proseslər, stereotip düşüncə ilə fərdi düşüncənin toqquşması bu dövr romanının sosial-psixoloji səciyyəsinə anlamağa kömək edir.

Müstəqillik illərində ədəbiyyatda insan amilinin daha da qabarması tədqiqatlarda psixologizmə diqqəti də artırmış, ədəbiyyatda insan amilinə dair ayrıca monoqrafiya işıq üzü görmüşdür⁴ Müstəqillik dövrü nəsrinə və roman yaradıcılığına dair müəyyən tədqiqatlarda da sosial-psixoloji janrın təzahürləri diqqətə gəlmiş, ayrı-ayrı yazıçıların yaradıcılığında qeydə alınmışdır.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz yazıçıların yaradıcılığı geniş öyrənilməsə də, haqlarında bəzi monoqrafiya və ədəbi-tənqidi məqalələr⁵ yazılmışdır. O cümlədən tədqiqat zamanı müasir ədəbi proses yazılarına - Vaqif Yusifli, Rəhim Əliyev, Sabir Bəşirov, Tehran Əlişanoğlu, Cavanşir Yusifli və b.-nin məqalələrinə də istinad olunmuşdur. Bütövlükdə müasir nəsrə dair tədqiqatlar müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında sosial-psixoloji roman probleminin işlənməsində tədqiqata zəmin yaratmışdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında sosial-psixoloji romanlar, tədqiqatın predmetini konkret olaraq Əlabbas, Azad Qaradərəli, Aslan Quliyevin sosial-psixoloji romanlarının araşdırılması təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədini müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında sosial-psixoloji romanların yaranması, meydana çıxması səbəbləri, ümumi səciyyəvi xüsusiyyətləri, ideya-bədii mündəricəsinin öyrənilməsi; yaradıcılığında bu janra önəm verən yazıçılardan Əlabbasın, Azad Qaradərəlinin, Aslan Quliyevin sosial-psixoloji romanlarının araşdırılması, təhlili və dəyərləndirilməsi təşkil edir.

⁴ Paşayeva, N. İnsan bədii tədqiq obyektı kimi (Xalq yazıçısı Elçinin yaradıcılığı əsasında / – Bakı: – 2003, – 256 s.

⁵ Bəşirov, S. Əlabbas: Sözün köhnə kişisi / – Bakı: Adiloğlu, – 2005, – 200 s.; Akimova, E. “Köhnə kişi”lərin ölənləri dünyası // Ədəbiyyat qəzeti, 14 mart 2017; Akimova, E. Əlabbasın “Qaraqovaq çölləri” romanının müzakirəsi-<http://www.azadliq.org/content/article/24596476.html>; Aras Orhan Savaş ədəbiyyatı // <https://525.az/news/164405-savas-edebiyati-orhan-arasdan-yeni-yazi>.

Buradan irəli gələn vəzifələri aşağıdakı şəkildə təsnifləndirmək olar:

- Azərbaycan ədəbiyyatında sosial-psixoloji romanların yaranması, ümumi səciyyəsi, parametrlərini, formalaşma tarixini nəzərdən keçirmək; janrın yaranmasının ədəbi-bədii və ictimai-tarixi motivlərini müəyyənləşdirmək;

- Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında sosial-psixoloji romanların yerini, motivlərini, roman yaradıcılığında aparıcı mövqeyi və fərqli xüsusiyyətlərini araşdırmaq;

- Müstəqillik dövrü ədəbiyyatında xüsusi yeri olan yazıçıların “80-cilər” ədəbi nəslinə mənsub Əlabbas, Azad Qaradərəli, Aslan Quliyevin yaradıcılığını araşdırmaq və həmin kontekstdə sosial-psixoloji romanlarını təhlil və şərh etmək;

- Əlabbas, Azad Qaradərəli, Aslan Quliyevin sosial-psixoloji romanlarının nümunəsində ədəbiyyatın zamana, ictimai-siyasi proseslərə, müstəqilliyə keçid dövrü Azərbaycan həyatına reaksiyasını, onu bədii inikas etdirməsini tədqiq etmək, dəyərləndirmək;

- Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının əsas mövzusu olan Qarabağ müharibəsi mövzusunun sosial-psixoloji romanlarda inikası, bədii dərki və dəyərləndirilməsini üzə çıxarmaq, Əlabbasın, Azad Qaradərəlinin, Aslan Quliyevin yaradıcılığında ümumi və fərqli cəhətlərini şərh və təsbit etmək;

- Əlabbas, Azad Qaradərəli, Aslan Quliyevin fərqli və fərdi yaradıcılıq üslubları zəminində realizm, modernizm və postmodernizm ədəbiyyatı məcrasında yaranan sosial-psixoloji romanları təsnifləndirmək;

- müstəqillik dövrü ədəbiyyatında janrın rəngarəng təzahür xüsusiyyətlərinə diqqət cəlb etmək.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat tarixi-müqayisəli metodla aparılmışdır. Habelə dissertasiyada müasir ədəbiyyatşünaslığın nailiyyətlərindən metodoloji əsas kimi istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar.

- Azərbaycan ədəbiyyatında sosial-psixoloji romanlar 1970-1980-ci illərdə meydana çıxmış, özünəqədərki sosial və psixoloji nəsrin ədəbi-bədii arsenalını əxz etməklə, çökməkdə olan ictimai-siyasi rejimin sosial-psixoloji problemlərini, milli-cəmiyyətin böhran

durumunu, milli insanın mənəvi ağrılarını əks etdirmişdir;

- Müstəqillik dövründə sosial-psixoloji romanlar daha da aktuallaşmış, müstəqilliyə keçid mərhələsini yaşayan cəmiyyətin problemlərini, Qarabağ münaqişəsi və müharibəsinin sarsıntılarını, fərd və cəmiyyət qarşılıqlı münasibətinin yeni aspektlərini üzə çıxarmaqla vətəndaşlıq mövqeyi formalaşdırmışdır;

- Yaradıcılığa 1980-ci illərdə başlayan Əlabbas, Azad Qaradərəli, Aslan Quliyev “80-cilər” ədəbi nəslinin digər nümayəndələri kimi, müstəqillik dövrü ədəbiyyatının yaranmasında hekayə və romanları ilə fəal olmuş, dövrün aktual problemlərindən söz açan bir sıra sosial-psixoloji romanlar yazmışlar;

- Qarabağ müharibəsi mövzusu müstəqillik dövrü sosial-psixoloji romanlarında da əsas olmuş, yazıçıların və qəhrəmanların etirazı, mənəvi üsyanı və mübarizə əzmini əks etdirərək sosial ədalətsizliyə və müharibəyə qarşı fəal mövqe formalaşdırmışdır.

- Müstəqillik dövrü sosial-psixoloji romanları yeni dövrün bədii-estetik axtarışlarına söykənərək, realizm təcrübəsi ilə yanaşı, modern və postmodern ədəbiyyat kontekstindən də bəhrələnmiş, müxtəlif üslublarda bədii nümunələr yaratmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İlk dəfə olaraq, müstəqillik dövrünün sosial-psixoloji romanları tədqiqata cəlb olunur, ideya-bədii xüsusiyyətləri, janrın önəmi, müstəqillik dövrü ədəbiyyatında yeri və mövqeyi sistemli şərh və təhlil olunur;

- İlk dəfə olaraq müstəqillik dövrü ədəbiyyatında ayrıca bir ədəbi nəslin - “80-cilər”in yaradıcılığına diqqət cəlb olunur, yaradıcılıq təkamülü izlənməklə roman yaradıcılığı araşdırılır;

- Müstəqillik dövrü ədəbiyyatının tanınmış simalarından Əlabbasın (Əlabbas Bağirovun) sosial-psixoloji romanları dövrün ictimai-siyasi və ədəbi prosesi kontekstində təqdim və təhlil olunur, realizm ədəbiyyatına töhfələri dəyərləndirilir;

- İlk dəfə olaraq müstəqillik dövrü ədəbiyyatının tanınmış yazıçılarından Azad Qaradərəlinin yaradıcılıq yolu bütövlükdə izlənilir, sosial-psixoloji romanları, yaradıcılıq üslubu, modern və postmodern ədəbiyyat məcrasında bədii uğurları araşdırılır, təhlilə cəlb olunur;

- İlk dəfə olaraq müstəqillik dövrü ədəbiyyatının məşhur imzalarından olan Aslan Quliyevin sosial-psixoloji romanları yazığının

yaradıcılığı və dövrün ictimai-ədəbi kontekstində tədqiq və təhlil olunur, yazıçının özünəxas fərdi yaradıcılıq üslubu araşdırılır;

- Sosial-psixoloji romanların müstəqillik dövrü ədəbiyyatının ümumi mənzərəsini, əsas mövzularını, problemlərini, ideya-bədii istiqamətlərini öyrənmək baxımından əhəmiyyəti üzə çıxarılır;

- Vətən müharibəsində Azərbaycan xalqının böyük qələbəsi ilə bitən Qarabağ müharibəsində sosial-psixoloji romanların, bütövlükdə ədəbiyyatın rolu və iştirakı təsbit olunur, dəyərləndirilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın elmi nəticələrindən müstəqillik dövrü ədəbiyyatının, müasir Azərbaycan romanlarının, bədii nəsrdə psixologizm probleminin araşdırılmasında istifadə oluna bilər. Tədqiqat materiallarından ali məktəblərdə müasir ədəbiyyat kurslarının tədrisində faydalanıla bilər.

Dissertasiya işinin aprobeiası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas nəzəri müddəaları məqalə və tezis şəklində AAK-ın tələblərinə uyğun olaraq qəbul edilmiş məcmuə və jurnallarda, xarici ölkə mətbu orqanlarında, elmi konfranslardakı məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya 260282 işarə olmaqla, giriş – 13012 işarə, I fəsil – 95311 işarə, II fəsil – 84764 işarə, III fəsil – 61337 işarə, nəticə – 5837, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DISSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Disertasiya işinin **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsiindən bəhs edilmiş tədqiqatın məqsəd və nəticələri, metodları müəyyən edilmiş, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar göstərilmiş, dissertasiya işinin elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır.

“Azərbaycan ədəbiyyatında sosial-psixoloji roman” adlı

birinci fəsil dörd paragrafdan ibarətdir. Sosial-psixoloji nəsr ötən əsrin 70-80-ci illərindən Azərbaycan ədəbiyyatında aktuallaşmışdır. Sosial-psixoloji roman cəmiyyət həyatında olan problemləri, ziddiyyətləri, ictimai-siyasi durumla insanın mənəvi dünyası arasındakı sarsıntıları fərdin, qəhrəmanların psixolojisi vasitəsilə bədii əks etdirir, reallıqları üzə çıxarır.

“Sosial-psixoloji romanın təşəkkül tarixindən” adlı birinci paragrafda sosial-psixoloji romanın Azərbaycan ədəbiyyatında təşəkkülünün ədəbi-tarixi kökləri və ictimai-siyasi əsasları araşdırılmışdır. Janrın Azərbaycan nəsrində yaranmasının birinci amili “psixologizm” anlayışı ilə bağlıdır. 1960-cı illər nəsrinin insanın daxili aləminə diqqəti artırması, milli insanın xarakteri, psixologiyası, mənəvi dünyasına üz tutması nəsrə “psixologizm”in bədii ifadə üsulu kimi güclənməsinə səbəb olmuşdur.

XX əsrin psixologizm sahəsində böyük kəşflərinə baxmayaraq, uzun müddət sovet ədəbiyyatında bu nəzəriyyələr kölgədə qalmış, qadağan olunmuşdur. Sovet dövründə ədəbiyyatda kollektivism ideyalarının hakim olması, ayrıca fərdin həyatını, daxili aləmini qabartmağa mane olmuşdur. Yalnız 60-cılar ədəbiyyatında sovet rejiminin bütün maneələrinə baxmayaraq, insan dünyasının daxili qatlarına nüfuz etmək imkanı yaranmışdır.

Beləliklə, 1960-cı illərdən etibarən Azərbaycan yazıçıları da klassik nəsrimizdən, C.Məmmədquluzadə və Ə.Haqverdiyev yaradıcılığından bəhrələnərək, psixologizmə, müasir milli insanın daxili aləminə, xarakter və psixologiyasına nüfuz etməyə başladılar.

Azərbaycan ədəbiyyatında sosial-psixoloji romanın təşəkkülündə ikinci bir amil – romançılıq ənənələri ilə bağlıdır. Nəsrə psixologizmin güclənməsi ilə yanaşı, ədəbiyyatımızda “sosial roman” ənənələri də janrın meydana çıxmasına bilavasitə təkan vermişdir. XX əsrdə Azərbaycan romançılığının yaranması və inkişafı daha çox bu ənənələrə aid edilir.

Müasir dövrün qəhrəmanlarını isə, qeyd olunduğu kimi, daha çox “60-cılar”ın yaratdığı psixoloji nəsr nümunələrində görürük. Bu qəhrəmanlar öz daxili dünyalarına qapanmış, ətraf mühitlə barışmayan, daha çox “düşünən və düşündürən qəhrəmanlar”dır. Həyat problemləri, mənəvi sarsıntılar bu qəhrəmanları getdikcə öz daxili

dünyasından xarici aləmə çıxarır, sosial mühitlə birbaşa toqquşmalara sövq edir.

Müstəqillik dövründə sosial-psixoloji nəsr cəmiyyət həyatında yeni hədəflər, qatlar, sferalar üzə çıxarır, mövzu baxımından daha da zənginləşir. "... müxtəlif yaş nəslinə mənsub nasirlərimizin əsərlərində ətraf mühitin, cəmiyyət həyatının cəmiyyətin ən aşağı həddi – lümpəndən tutmuş, yuxarı vəzifə məmurlarına qədər geniş zümrələrdən seçdikləri qəhrəmanın nöqtəyi-nəzərindən təqdim-işıqlandırılması və bir qayda olaraq "ifşası"na rast gəlirik". Sosial-psixoloji nəsr janr baxımından inkişaf edir, cəmiyyət həyatının bədii tədqiqində sosial-psixoloji roman ön plana çıxır.

Xüsusən ədəbiyyata 1980-ci illərdə gəlmiş, cəmiyyətdə baş verən dəyişmə proseslərini həyat və bioqrafiyalarında bilavasitə yaşayaraq qələmə almış nasirlərin – Səfər Alışarlı, Nəriman Əbdülrəhmanlı, Əlabbas, Azad Qaradərəli, Eyvaz Əlləzoğlu, Aslan Quliyev, Zahid Sarıtorpaq və b. "səksəncilər nəslı"nin nümayəndələrinin yaradıcılığı üçün sosial-psixoloji romanlar səciyyəvidir. Bu faktı müasir ədəbi tənqid də qeydə almışdır: "Bizdə realist psixoloji və sosial-psixoloji nəsrin son güclü dalğası ədəbiyyata 1980-ci illərdə gəlmiş nəslin: Səfər Alışarlının, Saday Budaqlının, Əlabbasın, Eyvaz Əlləzoğlunun, Aslan Quliyevin, Nəriman Əbdülrəhmanlının payına düşür. Hərçənd son illərdə bu yazarların əksər uğurları daha çox roman janrı ilə bağlıdır".⁶

Səfər Alışarlının "Maestro" romanında 1990-cı illər müstəqilliyə keçid dövrünün çətinlikləri, köhnə ictimai-siyasi sistemin sınıması fonunda yeni cəmiyyətin qurulması uğrunda mübarizə əsas qəhrəmanın mənəvi-ruhi təbəddülatları fonunda qələmə alınmışdır. Nəriman Əbdülrəhmanlının "Yalqız" və "Yolsuz" romanlarında qəhrəmanın daxili sarsıntıları mənəvi mühitin eybəcərləşdiyi, ikili əxlaqın hökm sürdüyü cəmiyyətdə təqdim olunur. Zahid Sarıtorpağın "Dərdin sarı çəpkəni" və "Kül" romanlarında maddi rifahla mənəvi saflıq dünyasının qarşılaşması qəhrəmanın dərin psixoloji və ekzistensial yaşamları müstəvisində verilməklə cəmiyyətdə sosail

⁶ Əlişanoğlu, T. Milli nəsrdə Azərbaycan obrazı / – Bakı: Elm və təhsil, – 2017 – s. 409.

tarazlığın pozulmasını üzə çıxarır. O cümlədən Əlabbas, Azad Qaradərəli, Aslan Quliyevin romanları həm sosial-psixoloji romanın müstəqillik dövrü ədəbiyyatında yerini, mövqeyini, funksionallığını öyrənmək baxımından, həm də həmin yazıçıların yaradıcılığını araşdırmaq cəhətdən zəngin material verir.

Sosial-psixoloji romanın dünya və Azərbaycan ədəbiyyatında təşəkkülünə dair müəllifin qənaətləri ayrıca məqalədə də⁷ əksini tapmış, aprobeasiya olunmuşdur.

“Sosial-psixoloji romanda ictimai mühitə etiraz motivləri” adlı ikinci paragrafda 1970-1980-ci illərin əksər Azərbaycan romanlarında ictimai mühitə qarşı etiraz motivləri yer almışdır. Bu, milli insanın yabançılaşmış cəmiyyətə, milli maraqlardan uzaq ictimai-siyasi rejimə qarşı mənəvi üsyanı idi və daha çox roman qəhrəmanlarının daxili dünyasında baş verən etirazlar şəklində təsvir olunmuşdur. Rejimin sonuna doğru bu motivlər daha da güclənir və yazıçıların qələmində açıq etirazlara, qiyamçı qəhrəmanlara çevrilməyə başlayır. Belə qiyamçı qəhrəmanların müəlliflərindən biri yazıçıların “səksəncilər” nəslinin görkəmli nümayəndələrindən olan Əlabbasdır. Ədəbi ictimaiyyətin geniş marağına səbəb olmuş “Qiyamçı” romanını (2004) yazıçı nəsrə yazdığı ön sözdə göstərdiyi kimi, daha əvvəl tamamlamış, müstəqillik illərində daha da cilalamışdır: “İlk variantı “Bəbir qiyamı” adlanan bu yazının nöqtəsi 90-cı ildə qoyulub. Hərçənd dünya indiki kimi tərs-avand olmamışdı, amma mən onu o vaxt çapa verməyə ürək eləmədim”⁸.

Ön sözündə müəllif romanı çap elətdirməkdə tələsməməyinin səbəblərini də göstərir və bu səbəblərdən başlıcası – zamanın dəyişməsi, əsərdə təsvir olunan ictimai problemlərin daha da dərinləşməsidir: “Xatalı kimi, ağılımıza gəlməyən başımıza gəldi. Qarabağı torpaq kimi yox, oğul itirən kimi itirdik...”⁹ Bununla belə, yazıçı mövzunun aktuallığına da əmindir, müstəqillik uğrunda

⁷ Əskərova, G. Socio-psychological novel in modern Azerbaijan literature.// Humanities science current issues: ineruniversity collection of Drohobyelı Ivan Franko State Ppedaqoqical University Young Scientists Research Papers. Issue 59. Volume 1, Видавничий дiм «Гелбветика» // – 2023, – s.109-113

⁸ Əlabbas. Qiyamçı. Bakı: Nurlan, 2004, s.4

⁹ Əlabbas. Qiyamçı. Bakı: Nurlan, 2004, s.4

mübarizənin çətinliklərini romanda qoyulan problemlərlə birbaşa bağlayır: “80-ci illərin axırından milli-azadlıq mücadiləsi adı altında başlayan hadisələr, sonrakı ağılasıqmaz olaylar və bugünkü bəlalər arasında zəncirvari və qırılmaz əlaqə, hər şeydə bir şeytan barmağı, iblis əməli olduğu, indi az adam tapılar ki, ona gün kimi aydın olmasın. O hadisələrin kökü-köməci mənim nəzərimdə çox-çox dərinlərə gedib çıxır... Qiyamı Bəbir kimi eləyərlər!”¹⁰ Müəllif istiqlalə gətirən yolun ictimai-siyasi rejimlə açıq mübarizədən keçdiyini vurğulayır.

Beləliklə, biz milli insanın sovet rejiminə, yaşadığı yabançılaşmış ictimai mühitə qarşı mübarizəsini və mənən qələbə çaldığını görürük.

Bütün bu proseslər dissertasiyada Əlabbasın yaradıcılığı, o cümlədən “Qiyamçı” romanının təhlili və şərhini üzərində öyrənilir. İctimai mühitə etiraz motivləri ilə bağlı tədqiqat işləri müəllifin müxtəlif məqalələrində¹¹ əksini tapmışdır.

“**Yadlaşmış cəmiyyətin bədii ifşası**” adlı üçüncü paragrafda ictimai mühitin yabançılaşdırdığı cəmiyyətin təsviri və ifşası Azərbaycan nəsrində ötən əsrin 70-ci illərindən başlamış, son sovet dönəmində daha da güclənməsi problemləri tədqiq edilmişdir. Əgər 60-cıların nəsrində ictimai mühitin ziddiyyətləri başlıca olaraq qəhrəmanların daxili sarsıntılarında, psixoloji dünyasında əksini tapır, fokuslanırdısa, 80-ci illərdən başlayaraq milli cəmiyyətin özündən uzaqlaşması, yabançılaşması, sosial-mənəvi iflası və ifşası motivləri də bədii əsərlərdə geniş yer tutur. “Keçmiş SSRİ məkanında 80-ci illərə qədər yazıçı heç vaxt sözünü “axıra qədər” deyə bilməyib... 80-ci illərdə ictimai-siyasi atmosferin yumşalması sənətkarlara həyat həqiqətini doğru-dürüst və axıra qədər göstərməyə və analitik bədii təfəkkürün predmetinə çevirməyə şərait yaratdı”.¹² Həmin milli özgələşmə, yabançılaşma tendensiyasını bədii nəsr analitik olaraq müstəqillik illərində də diqqətdə saxlayır.

¹⁰ Əlabbas. Qiyamçı. Bakı: Nurlan, 2004, s.5

¹¹ Əskərova, G. Əlabbasın “Qiyamçı” romanında sosial-psixoloji konflikt filologiya məsələləri, – 2023, № 3, – s.394-403; Əskərova, G. Əlabbasın sosial-psixoloji realizmi. Poetika.izm. Bakı: Elm və təhsil, – 2023, №1, – s.125- 131

¹² Salamoğlu T. Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri / – Bakı: Səda, – 2012, – s.43.

Yazıçı Əlabbas kimi, Azad Qaradərəli də 1990-cı illərdə Azərbaycan cəmiyyətinin uğradığı fəlakətlərin kökünü sovet dönəmində, rejimin cəmiyyətə mənfi təsirində, onu özgələşdirməsində görür. Amma Əlabbasdan fərqli olaraq, bu həqiqətləri yazıçı Azad Qaradərəli müsbət qəhrəmanın etirazları mövqeyindən deyil, daha çox tədqiqli xarakterdə, həm də rejimin dəyişdirdiyi, mənfiləşdirdiyi qəhrəmanların təmsalında təqdim və ifşa edir.

Azad Qaradərəli də, yazıçı Əlabbas kimi, müstəqillik dövrünün bəlalarını hələ sovet dönəmindən başlayaraq cəmiyyətin mənəvi simasını itirməsində görür və romanlarında bunu daha çox ziddiyyətli qəhrəmanlar, özündən uzaqlaşmış, özgələşmiş xarakterlər, yabançılaşmış cəmiyyət mənzərələrinin təsviri ilə təqdim edir.

Azad Qaradərəlinin sosial-psixoloji romanları haqqında araşdırma və təhlillərimiz həmçinin elmi konfrans və jurnallarda¹³ aprobasiya olunmuşdur.

“Sosial şərxə qarşı mənəvi mübarizə” adlı dördüncü paraqrafda mənəvi-əxlaqi həqiqətlər son sovet dövrü ədəbiyyatının aparıcı mövzularından biri kimi araşdırılmışdır. Hətta mənəvi-əxlaqi problematika 1960-1980-ci illər nəsrinin ümumi səciyyəsinə göstərən əlamət kimi də qəbul olunur.

Amma göstərilədiyi kimi, 60-cı illər ədəbiyyatında fərdin, milli insanın mənəvi-əxlaqi axtarışları kimi başlayan bu xətt sonda bütünlükdə rejimin inkarına qədər gətirib çıxarır.

Demək olar ki, 80-ci illərdə ədəbiyyata gəlmiş bütün yazıçılar bu inkar pafosundan güc almış, cəmiyyət həqiqətlərini əsərlərinə gətirmişlər. Cəmiyyət problemlərinə həssas olan, yaradıcılığında ardıcıl olaraq sosial həqiqətləri hədəfdə saxlayan yazıçılardan biri də Aslan Quliyevdir. 80-cilər ədəbi nəslindən olan Aslan Quliyev digər nəsiləşləri kimi, son sovet dönəmində cəmiyyət dəyərlərinin çöküşünün, mənfəətpərəstliyin, saxtakarlıq və yalanın, qanunsuzluq və

¹³ Əskərova, G. Azad Qaradərəlinin romanlarında müharibə ağırları. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, – Bakı: Elm və təhsil, – 2022, №2. – s. 154-159; Əskərova, G. Socio-psychological novel in modern Azerbaijan literature.// Humanities science current issues: ineruniversity collection of Drohobyelı Ivan Franko State Ppedaqoqical University Young Scientists Research Papers. Issue 59. Volume 1, Видавничий дiм «Гелбветика» // – 2023, – s. 109 - 113.

mənəviyyatsızlığın baş alıb getdiyinin şahidi olmuş, bunu qəhrəmanlarının taleyində qələmə almışdır. Eyni zamanda yazıçı müstəqillik cəmiyyətinin gətirdiyi çətinlik və problemləri də dərinlən duyaraq qəhrəmanlarının həyat tarixçəsində əks etdirmiş, vacib cəmiyyət mənzərələrinə diqqət cəlb etmişdir.

Doğrudur, ilk addımları son sovet dönməsinə təsadüf edən 80-ci illər ədəbi nəslinin ədəbi-ictimai mühitdə cətinliklə, müqavimətlə üzləşdiklərini də göstərmişik. Təsadüfi deyil ki, bu nəslin nümayəndələrindən olan Səfər Alışarlının, Əlabbasın, Nəriman Əbdülrəhmanlının, Aslan Quliyevin bir çox əsərlərində belə haqsızlıqlarla rastlaşıb, sinə gərən ayrıca Yazıçı obrazını görürük.

Xüsusən Aslan Quliyevin yaradıcılığında mühitlə yazıçı qarşıdurması qabarıq xətlə keçir, bir çox əsərlərinin qəhrəmanı bilavasitə yazıçı obrazıdır.

Mənən aşınmış cəmiyyətə qarşı etirazın üsyankar təzahürünü Əlabbasın da, Azad Qaradərəlinin də yaradıcılığında görürük. Analitik şəkildə meydana çıxan bu etirazlar qəhrəmanların mənəvi qələbəsini təmin etsə də, gerçəklərdə faciəvi sonluqla, tragizmlə sonulanır. Sosial şərlə mübarizə motivləri Aslan Quliyevin yaradıcılığında da ardıcıl hədəfdədir, lakin fərqli, orijinal şəkildə təzahür edir. Aslan Quliyevin üslubunda detektiv ünsürləri olduğunu Vaqif Yusifli tədqiqatında qeyd alır: “Bəzən onun povest və hekayələrinə dedektiv elementləri hopur, yaxud reallıqla uyuşmayan məqamlar da diqqəti cəlb edir. Bunlar təbii ki, müasir nəsrin daha çox sinxron nəsrə meyilli olmasından xəbər verir.”¹⁴

Aslan Quliyevin sosial-psixoloji nəsrini “Bahar küləkləri” hekayələr kitabında və ədəbi mətbuatda çap etdirdiyi “Mavi çiçək”, “Tənha koma”, “Naxırçı oğlanın məhəbbəti”, “İtləri öldürmək lazımdır”, “Televiziya müsabiqəsi”, “Rusiyadan gələn qardaş”, “Ciddi söhbət”, “Masmavi səma və ağappaq buludlar”, “Üzü günəşə”, “Ürək ağrısı”, “Təqaüd”, “Alacəhrə”, “Mənim qəlbim dənizlərdədir” və s. onlarla hekayəsində; qalın jurnallarda və “Serjant mülki geyimdə”, “Yazıçının savaşı” kitablarında yer alan “Haray”, “Beşyarpaq yonca”,

¹⁴ Yusifli, V. Aslan Quliyevin “Yazıçının savaşı” kitabı barədə // – Azərbaycan, – 2008, 1

“Məni niyə öldürürsüz”, “Yolun sonu”, “Payız”, “Keçmiş döyüşçü və oğlan” (2003), “Əyalət yazıçısı” (2005) “Köpək balıqları” (2006) və s. povestlərində əks olunmuş, özünəməxsusluğunu göstərmişdir.

Aslan Quliyevin romanları ilə bağlı tədqiqatlar müəllifin müxtəlif məqalələrində öz əksini tapmışdır.¹⁵

“Müstəqillik dövrü sosial-psixoloji romanlarında Qarabağ mövzusu” adlı ikinci fəsil üç paragrafdan ibarətdir. Dissertasiyanın bu fəslində adından da göründüyü kimi, müstəqillik dövrü Azərbaycan romanlarında Qarabağ hadisələrinin əksi, qaçqınlıq problemi, torpaqlarımız uğrunda mücadilə və bu mücadilə zamanı verilən qurbanlar prioritet mövzular olaraq tədqiq edilir.

Müstəqillik dövründə Qarabağ mövzusunun ədəbiyyatda inikası və dərki digər janrlarla yanaşı, sosial-psixoloji romanlarda da mühüm yer tutur. Məxsusən dissertasiyada yaradıcılığını izlədiyimiz yazıçılar: Əlabbas, Azad Qaradərəli, Aslan Quliyev əsərlərində Qarabağ mövzusunda böyük önəm vermişlər. Qarabağ mövzusu hər üç yazıçının yaradıcılığı üçün səciyyəvi olmaqla yanaşı, sosial-psixoloji romanların da müxtəlif aspektlərini ehtiva edir.

“Müharibə və ədəbi qəhrəman problemi” adlı birinci paragrafda müharibə tematikası Əlabbasın romanları əsasında araşdırılmışdır. Bu mövzu yazıçının yaradıcılığının demək olar ki, mühüm hissəsini təşkil edir. Bütünlükdə yaradıcılığında dinc və firavan həyat, ictimai və mənəvi rifah, insanların cəmiyyətdə asudə və sərbəst yaşayışı uğrunda mübarizələrə önəm verən yazıçı ilk gündən Qarabağ müharibəsini ağır şok və iztirabla qarşılamış, hətta bu təsirlə uzun müddət nəsr yaradıcılığında fasilə yaranmışdır.

Lakin Qarabağ müharibəsi mövzusunda roman yazarkən Əlabbasın həm sosial-psixoloji nəsr, həm də müharibə həqiqətlərini qələmə almaq təcrübəsi kifayət qədər olmuşdur. 2008-ci ildə qələmə aldığı “Qaraqovaq çölləri” romanı bunu təsdiq etdi. “Qaraqovaq çölləri” romanında bilavasitə müharibə səhnələrinə yer verilsə də, romanın əsas ideya xətti müharibə və insan, müharibə və cəmiyyət

¹⁵ Əskərova, G. Moral struggle against social evil in Aslan Guliyev's novel 10. Çukurova Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi / – Adana: – 2-4 Nisan 2023, – s.59-60; Əskərova, G. Aslan Quliyevin romanlarında sosial belletrizm. Filologiya məsələləri / – Bakı: Elm və təhsil, 2023, №7, – s.315-324.

qarşıdurmasında mənəviyyat məsələlərini hədəf götürür. Mühəribə dövründə fərdin, şəxsiyyətin xüsusən qabaran, nəzərəçarpan xarakteri, onu əhatə edən mühitdə reaksiyası, sosial psixologiyası romanda bədii tədqiq predmetidir. Əvvəlki fəsildə izlədiyimiz kimi, insan və cəmiyyət qarşıdurması, üz-üzə gəlməsi Azərbaycan nəsrində hələ sovet dönəmində, mənəvi yadlaşma problemi şəklində əksini tapmışdır. Əlabbas “Qaraqovaq çölləri” romanında bu konflikti mühəribə dövrünə gətirməklə həm də Birinci Qarabağ savaşında acı məğlubiyyətin səbəb və nəticələrini üzə çıxarmağa çalışır.

Mövzu ilə bağlı tədqiqatlar müəllifin müxtəlif məqalələrində öz əksini tapmışdır.¹⁶

“Mühəribə romanı”nda insan və cəmiyyət ağırları” adlı ikinci paragrafda isə Sosial-psixoloji romanlarda əks olunan mühəribə dövrünün cəmiyyətdə təsirləri, doğurduğu problemlər, Azərbaycan xalqının məruz qaldığı fəlakətlər və bu fəlakətlərin törətdiyi acı nəticələrin əksi araşdırılmışdır. 1990-cı illərin əvvəllərində ermənilərin torpaqlarımızı işğalı ilə başlayan Qarabağ mühəribəsi də yalnız ön cəbhədə baş verən hadisələrin, döyüşlərin təsviri ilə ədəbiyyata gəlmir, Qarabağ mühəribəsinin nəticələri bütünlükdə cəmiyyətdə kataklizmlər, ictimai və mənəvi sarsıntılar yaradır, milli cəmiyyətin və insanın yaşadığı psixoloji durumun təsviri və bədii dərkə zəruri olur. Azad Qaradərəlinin yaradıcılığı bütünlükdə bu dövrə təsadüf etdiyindən, mühəribə mövzusu onun əsərlərində cəmiyyət və insan tematikası ilə yanaşı davam edir, hətta çox zaman üzvi şəkildə birləşir.

Azad Qaradərəlinin yaradıcılığı bütünlükdə mühəribə dövrünün cəmiyyətdə təsirləri, doğurduğu problemləri əhatə etsə də yazıçı Birinci Qarabağ mühəribəsini əsl mühəribə saymır, qəfil xarici basqın nəticəsində Azərbaycan xalqının məruz qaldığı fəlakət, bu fəlakətin

¹⁶ Əskərova, G. Əlabbasın “Qaraqovaq çölləri” romanında Qarabağ mühəribəsinin sosial-psixoloji aspektləri. Qədim diyar. Beynəlxalq elmi jurnal. I Beynəlxalq humanitar və ictimai elmlərin əsasları konfransının materialları // – 24 dekabr 2021, – s.211-212; Əskərova G. Əlabbasın sosial psixoloji realizmi. Poetika.izm. Bakı: Elm və təhsil, – 2023, №1, – s.125-131; Əskərova, G. Qarabağ mövzusu sosial-psixoloji romanlarda. 6-cı Beynəlxalq Dədə Qorqud Türk Mədəniyyəti, Tarixi və Ədəbiyyatı Konfransı / – Azerbaijan-Quba: – 20-21 İyul 2023, – s.420-423.

törətdiyi acı nəticələr kimi qiymətləndirir.

Azad Qaradərəli yaradıcılığında Qarabağ müharibəsini məhz bu aspektdən, qəfil fəlakətin cəmiyyətdə törətdiyi sosial və psixoloji sarsıntılar, ağrılar, faciələr mövqeyindən qələmə alır (“Burda yer fırlanmırdı”, “Kuma Manıç çökəkliyi”, “Şəhərcik”, “Morq çiçəkləri”), mövzunun reallıqlar kontekstində bədii dərkinə çalışır və yalnız əsl müqəddəs müharibə zamanı gəlib yetişdiyi zaman, yazıçının əvvəlcədən gördüyü və inandığı kimi, qəhrəman Azərbaycan əsgərinin, müzəffər Azərbaycan ordusunun, qalib Azərbaycan xalqının və mərd-qürurlu Azərbaycan insanının tarixi hünərlərini təcəssüm etdirir (“Sevgilim vətən”, “Cəbrayıl əfsanəsi”).

Azad Qaradərəlinin yaradıcılığı, hekayəçiliklə başlamış, Qarabağ mövzusunə da ilk əvvəl hekayələrində müraciət etmişdir. Sonralar bu motivlər onun romanlarına da keçmiş daha əhatəli təcəssüm olunmuşdur.

Azad Qaradərəli 2014-cü ilin iyun-iyul aylarında iki ay ərzində yazdığı “qara hekayələr”də bu fəlakətin müdhiş səhnələrini qələmə almış, “Müharibə uşaqları (qara hekayələr)” kitabında dərc etdirmişdir. Hekayələr erməni vandalizminin amansız üzünü görmüş uşaq talelərindən söz açır, ən müxtəlif bədii-sənədli süjetlərdə, uşaq nəzərləri ilə az qala məhv olmuş gələcək nəslin psixoloji durumunu və portretlərini təqdim edir. Təsadüfi deyil ki, 2016-cı ilin Aprel döyüşlərində və Ali Baş Komandan İlham Əliyevin əmri ilə 2020-ci ilin 27 sentyabrında başlanıb, 10 noyabrında qələbə ilə başa çatan Vətən müharibəsində düşməndən qisasını alıb, Azərbaycan torpaqlarını azad edən Azərbaycan oğulları ilk növbədə məhz həmin nəslin “müharibə uşaqları” idi. Bu zaman yazılan hekayələr “Sevgilim vətən” adlı kitabda toplanmışdır.

Müharibədən dərhal sonra yazdığı “Cəbrayıl əfsanəsi” romanını isə Azad Qaradərəli şəhid əsgər Cəbrayıl Dövlətzadənin qəhrəmanlığına həsr etmiş, əsərdə bir əsr əvvəl baş vermiş tarixi epizodlara da geniş yer verməklə Vətən uğrunda mübarizə və müharibənin bir əsrlik salnaməsini ümumiləşdirməyə nail olmuşdur. Mövzu ilə bağlı tədqiqatlar müəllifin məqaləsində də öz

əksini tapmışdır.¹⁷

“Sosial-psixoloji romanlarda “ədalətsiz müharibə”yə etiraz və mübarizənin təsviri” adlı üçüncü paraqrafda Aslan Quliyevin romanları tədqiqata cəlb edilmişdir. Sosial-psixoloji nəsrin bariz təmsilçilərindən olan Aslan Quliyevin romanlarında Qarabağ müharibəsinin bilavasitə təsviri geniş yer tutmur, bununla belə, yazıçının roman qəhrəmanları bir qayda olaraq I Qarabağ savaşından çıxmış “keçmiş döyüşçülər”dir. Yazıçının povestlərindən birinin “Keçmiş döyüşçü və oğlan” (2003) adlanması da təsadüfi deyil.

Yazıçı romanlarında magik realizmin ünsürlərindən istifadə edir; qəhrəmanları həqiqətən də heyvan ruhunun onlara keçdiyini zənn edir, mübarizədə bu “üstünlükləri”nə söykənirlər.

Aslan Quliyevin Qarabağ mövzusunda daha geniş şəkildə ehtiva və dərk etməyə nail olduğu romanı məhz “Ağrı” adlanır. Digər yazıçılarımız kimi, Aslan Quliyevin də bütövlükdə nəsrində, hekayələrində, povestlərində Qarabağ ağrısı bu və ya digər şəkildə, yeri gəldikcə xatırlanır; müasir Azərbaycan həyatının sağalmaz yarası kimi yer alır.

Bütövlükdə, Qarabağ mövzusunda sosial-psixoloji romanlar Azərbaycan cəmiyyətinin barışmaz ruhunu əks etdirir, Qarabağ müharibəsinin insanlığa zidd mahiyyətini ortaya qoyurdu. Sosial-psixoloji romanlar müharibə həqiqətlərinin dərkində mühüm rol oynayır. Oxuculara müharibə əleyhinə duyğular, vətəndaşlıq mövqeyi, humanizm və həmrəylik ideyaları aşılayır. Yazıçıların roman sənətkarlığı, əsərlərində realizmlə yanaşı, modern və postmodern ünsürlərdən ustalıqla istifadələri bədii məqsədlərinə çatmağa imkan verir.

“Sosial-psixoloji romanlarda üslub müxtəlifliyi” adlı üçüncü fəsildə müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında yaranmış romanların üslub müxtəlifliyi Əlabbas, Azad Qaradərəli, Aslan Quliyevin romanları əsasında araşdırılmışdır. Müstəqillik dövrü ədəbiyyatında sosial psixologizm klassik realist üslubunu saxlamaqla yanaşı, istər-istəməz digər ədəbi təsirlərə də məruz qalmışdır. Belə ki,

¹⁷ Əskərova, G. Azad Qaradərəlinin romanlarında müharibə ağrıları. Azərbaycan Ədəbiyyatşünaslığı // – Bakı: Elm və təhsil, –2022, №2, – s.154-159.

Səfər Alışarlı, Nəriman Əbdülrəhmanlı, Səyyad Aran, Əlabbas kimi yazıçıların yaradıcılığında sosial-psixoloji roman janrının daha çox klassik tərzinin qorunub-saxlandığını görürüksə, Azad Qaradərəli, Aslan Quliyev, Zahid Sarıtorpaq, Şərif Ağayar kimi yazıçıların romanlarında sosial-psixoloji realizmin modern və postmodern romanın ünsürlərindən bəhrələndikləri müşahidə olunur. Tədqiqata cəlb olunan Əlabbas, Azad Qaradərəli və Aslan Quliyevin romanları müstəqillik dövrü ədəbiyyatında sosial-psixoloji romanın rəngarəng təzahürlərindən söz açmağa imkan verir. Müəllifin müxtəlif məqalələrində bu mövzu tədqiqata cəlb olunur.¹⁸

“Müasir romanda sosial-psixoloji realizm” adlı ilk paragrafda dövrün romanları konkret əsərlər əsasında öyrənilmişdir. Bir çox tənqidçilərin müqayisəli fikirləri araşdırılmış, Əlabbasın romanlarında psixoloji gərginliyi, parçalanmanı yaradan sosial amillər araşdırılmışdır.

Əlabbasın qəhrəmanları yaşadıkları mühitdə ilk baxışda ziddiyyətli görünürlər. Bütün bu sosial ziddiyyətlərə baxmayaraq, əksinə, Əlabbasın qəhrəmanlarının içində daxili bir harmoniya, aydınlıq var. Zahirən nə qədər “psixoloji haçalanma” müşahidə olunsada, Əlabbasın qəhrəmanlarını xarakterizə edən onların iç bütövlüyü, sabitliyi, özünə sədaqətidir.

Əlabbasın yazıçı dili haqqında görkəmli dilçi və ədəbiyyatşünaslar yüksək fikirlər səsləndirmişlər. Bu cəhət Əlabbasın romanlarında hər bir obrazı təkə əməlləri ilə deyil, danışığından da tanımağa kömək edir. Bu romanların təhlilindən də gördük ki, Əlabbasın personajları xarakterlərini ilk öncə nitqlərində, danışan kimi ortaya qoyurlar. Tədqiqatçılar bu baxımdan “Qiyamçı” romanına xüsusi önəm verirlər (*Akif Hüseynov*).

¹⁸ Əskərova, G. Socio-psychological novel in modern Azerbaijan literature.// Humanities science current issues: ineruniversity collection of Drohobyelı Ivan Franko State Ppedaqoqical University Young Scientists Research Papers. Issue 59. Volume 1, Видавничий дiм «Гелбветика» // – 2023, – s.109-113. Əskərova, G. Moral struggle against social evil in Aslan Guliyev’s novels. Filologiya məsələləri, – s.315-324; Əskərova, G. Aslan Quliyevin romanlarında sosial şəxə qarşı mənəvi mübarizə. Çukurova Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi / – Adana: – 2-4 Nisan 2023, – s. 59-60.

Ədəbiyyatşünas-tənqidçi Vaqif Yusifli “Qiyamçı” və “Qaraqovaq çölləri”nin uğurunda bu əsərlərin dilinin mühüm rolu olduğunu qeyd edir: “Amma hər iki romana xas olan bir uğurlu cəhəti qeyd etməyi unutmayaq. Əlabbasın roman dili, təhkiyəvi strukturu yetərinə müvəffəqiyyətlidir. İstər müəllif təhkiyəsi, istərsə də obrazların dili ədəbi dil normalarına tam uyğun gəlir və buraya xalq danışığı dilindən, folklordan axıb gələn isti bir nəfəsi də əlavə etmək olar”.¹⁹

Yazıçı Əlabbasın sosial-psixoloji realizmi Azərbaycan realizminin yaşarı ənənələrini davam etdirir. Bu həqiqəti Rüstəm Kamalın Əlabbasın yaradıcılığı haqqında gəldiyi qənaət daha doğru əks etdirir: “Mirzə Cəlildən sonra Azərbaycan nəsrinin öz ləyaqət kodeksi və Hippokrat andı var: “Namusla yaz!” Oxucunun təxəyyülünü zorlama! Onu aldatma! Əlabbas bir yazıçı kimi həmişə bu anda əməl edir...”²⁰

Sosial-psixoloji romanda modern və postmodern üsürlər” adlı ikinci paragrafda isə Azad Qaradərəlinin romanlarındakı modern və postmodern üsürlər tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Yazıcının üslubu əsasən realist yazı tərzinə söykənir. Bunu ilk növbədə onun hekayələri təsdiq edir. İlk “Günəş tutulan yerdə” romanına qədər Azad Qaradərəlinin bir hekayəçi kimi tanındığı qeyd olunmuşdur. O cümlədən roman yaradıcılığı ilə paralel davam etdirdiyi sonrakı dövr hekayəçiliyi də təsvir predmeti və yazı tərzinə görə sosial-psixoloji realizmə sadıqdır. Ədəbiyyatşünas-tənqidçi Rəhim Əliyevin göstərdiyi kimi: “Azad parlaq bir hekayəçidir. Bu hekayələrin bir qismi qısamdır. Lakin onların hamısında həyat faktına, insan əməllərinə təzə bir baxış bucağı var. Onun süjetləri, qəhrəmanları hamısı onun özününküdür, öz mühitinin və bioqrafiyasının faktlarıdır. Onda ədəbiyyatdan və kitabdan gələn mövzular yoxdur. Əsl yazıçılar məhz belə olur. Onlar öz həyat biliklərinə və təcrübələrinə öz yazıçı baxışlarını tapırlar. Bu ancaq həqiqi yazıçı fəhmi sayəsində, adamları qeyri-adi duyma

¹⁹ Yusifli, V. Ədəbi həyat // – Bakı: Vektor, – 2014, – 326 s.; – s. 247.

²⁰ Kamal Rüstəm. Gecə işığının səsi haqqında mahnı // Əlabbas. Köhnə kişi // – Bakı: Xan, – 2017, – 172 s.; – s.166-170.

bacarığı sayəsində mümkün olur...”²¹

Azad Qaradərəlinin sosial-psixoloji romanlarının – “Günəş tutulan yerdə” (2011), “Kuma-Manıç çökəkliyi” (2012), “Şəhərcik” (2011-2012), “Əllidən bir kəm” (2016-2017), “Morq çiçəkləri” (2017-2018) və s.-in təhlili də göstərdi ki, yazıçı realist yazı tərzinə üstünlük verir. Bununla belə, bu əsərlərin yarandığı dövrün modern və postmodern estetikası da romanlara təsirsiz ötüşmür. Yazıçı sosial-psixoloji romanlarında ictimai mühitin, sosial gerçəklərin bədii təsviri və tədqiqini verməkdə davam edir, amma eyni zamanda cəmiyyətdə və insan içində dağılma proseslərinə diqqət cəlb etmək üçün modern roman vasitələrindən, postmodernizm estetikasından da bəhrələnir. Bu prosesin Azad Qaradərəlinin yaradıcılığında romandan-romana daha da intensivləşdiyini, inkişaf etdiyini görürük. Strukturuna görə, Azad Qaradərəlinin romanları sosial-psixoloji quruluşunu qoruyub-saxlayır. Hər bir romanında müəllif cəmiyyətin tipik bir üzvünü qəhrəman seçərək, fonunda sosial gerçəkləri də analitik süzgecdən keçirir, nümunəsində “zəmanəmizin qəhrəmanı”nı da kəşf edir.

Azad Qaradərəlinin xalq dilinin zənginlikləri ilə müasir ədəbi və danışq dilinin üslubunu üzvi şəkildə sintez etməsi bir çox tədqiqatçılar tərəfindən təqdir olunmuşdur. Azad Qaradərəli öz yazı tərzini “yeni naturalizm” adlandırır və günün gerçəklərini göstərmək üçün belə bir fərqli üsluba ehtiyac olduğunu əsaslandırmağa çalışır: “Son illərdə, bəlkə də lap əvvəldən bədii yazılarımda – hekayə və romanlarımda bir xətt olub: ədəbi naturalizm. Yəni həm təbiətdə, həm cəmiyyətdə və eləcə də onların hər ikisinin güzgüsü olan ədəbiyyatda naturalizmin tərəfdarı olmuşam...” konkret olaraq “Təbiətin get-gedə saxtalaşdırılması: nanotexnologiyaların tətbiqi..., Geni Modifikasiya olunmuş ərzaq məhsullarının yaranması”

“Cəmiyyətin özəyi olan insanın özünün özünü saxtalaşdırması: klonlaşdırma, süni insan və bunların sonucu kimi süni düşüncə, süni dünyabaxışı”, “ən nəhayət, bunların ədəbiyyatda təcəssümü: süni və saxta ədəbiyyata”a qarşı çıxaraq yazıçı yazır: “Mən bütün bunlara qarşıyam və 19-cu əsrdə meydana gəlmiş naturalizm cərəyanının

²¹ Əliyev, R. Yazıçılıq yolu // <http://kultaz.com/2011/09/02/rehim-eliyev-yaziciliq-yolu>.

dəyişən forması – yeni naturalizm əsasında yeni ədəbi baxışlar sistemini özümə daha yaxın hesab edirəm”.²²

Azad Qaradərəlinin hekayə və romanlarının araşdırılması və təhlili²³ göstərir ki, yaradıcılıq üslubunu ifadə edən bu yazı tərzii klassik sosial-psixoloji realizmin yeni postmodern kontekstə uyğunlaşdırılması və yaradıcı davamından ibarətdir.

“Sosial-psixoloji romanlarda belletrizm” adlı üçüncü paragrafda Aslan Quliyevin yaradıcılıq üslubu, özünəməxsus yazı tərzii tədqiqat müstəvisinə cəlb edilmişdir. Sosial-psixoloji nəsrin ardıcılı təmsilçilərindən olan Aslan Quliyevin yazı tərzinin, yaradıcılıq üslubunun özünəməxsusluğu ədəbi tənqidçilər və tədqiqatçıları tərəfindən həmişə vurğulanmışdır.

İlk, “Bahar küləkləri” kitabına daxil olan “Mavi çiçək”, “Tənha koma”, “Naxırçı oğlanın məhəbbəti”, “Bahar küləkləri” hekayələrində yazıçının gənc qəhrəmanları saf, təmizqəlbli, mərd azərbaycanlı tipləridir; həyatda da saf mənəviyyət, gözəllik tərəfdarıdırlar. Sevirilər, nəinki sevgi ilə yaşayır, onu ətraf mühitin eybəcərliyindən qorumağı bacarırlar.

“Qəddarlıq” da məhz bu zaman, ətrafdakı sosial və mənəvi eybəcərliklərlə qarşılaşdıqda üzə çıxır. Bu qarşılaşma Aslan Quliyevin sonrakı yaradıcılığında da əsas xətt olaraq davam edir və getdikcə güclənir.

Aslan Quliyev yaşadığı dövrün sürətlə dəyişən ictimai-siyasi proseslərinə cavabı insan həqiqətlərinə, sabit mənəvi-əxlaqi dəyərlərə söykənməkdə görmüş, bunu fərqli, təkrarsız, üzleşdiyi rəzalətlərlə, hər cür haqsızlıqlarla barışmayan mübariz qəhrəmanlarında təcəssüm edər bilmişdir. Yazıçı əsərlərində saf, təmiz, sabit mənəviyyətə malik qəhrəmanlarının dünyasını eybəcərləşmiş, ictimai və mənəvi aşınmış, yabançılaşmış cəmiyyət gerçəklərinə qarşı sərt şəkildə qoyaraq, özünəməxsus yazıçı üslubu və sosial-psixoloji nəsrin orijinal nümunələrini yarada bilmişdir.

Aslan Quliyevin yaradıcılığında daha şəxəli janra – “roman”a

²² Qaradərəli, A. Renessans həsrəti. Üçüncü kitab // – Bakı: Mücrü, – 2022, – s. 8.

²³ Əskərova, G. Azad Qaradərəlinin romanlarında magik – realizm. Beynəlxalq Bəxtiyar Vahabzadə Türk Dünyası Tarix, Mədəniyyət və Ədəbiyyat Konfransı / – Azərbaycan-Şəki: – 16-17 avqust 2023, – s.117-119.

keçid artıq hiss olunurdu. Sonrakı yaradıcılığında, “Sonuncu” (2011), “Ağrı” (2014), “Quş və balıq” (“Sonuncu” romanının geniş variantı, 2019), “İsti və soyuq ölkələrdə” (2017), “7+1 gecə” (2021) romanları ilə yazıçı roman ustası kimi də özünü təsdiq etmişdir.

Aslan Quliyevin yazıçı üslubunda macəraçılıq elementləri görün tədqiqatçılar da var; bu onun əsərlərinə əlavə oxunaqlıq gətirən amillərdəndir. Aslan Quliyevin hekayə və povestlərində iki məqam – acı realistik lövhələr romantik-macəravi mövzularla bir-birini əvəz edir. “Serjant mülki geyimdə” romanında gənc qəhrəmanların sevgi macərələri fonunda ictimai-mənəvi mənalar qabardılır. Həmin üslub tərzini Aslan Quliyevin digər romanlarına da şamil etmək mümkündür. “Ağrı” romanından danışarkən yazıçının sərbəst, bir qədər də sərgüzəştlərə həvəsli belletrist üslubu nəzərə çarpır.

Hələ Aslan Quliyevin üslubunda detektiv ünsürlərin varlığı da gözdən qaçmır və belə detektiv elementlər, yaxud realılıqla uyuşmayan məqamlar diqqəti cəlb edir. Yazıçı macərələri quraşdırmır, kənarda axtarmır; onu əhatə edən həyat hadisələrini, ən adi məişət epizodlarını, aktual cəmiyyət problemlərini maraqlı tərzdə nağıllaşdırma bilir, sosial insanın, qəhrəmanın romanına çevirə bilir. Bu zaman yazıçı təxəyyülü çox geniş, intəhasızdır. Aslan Quliyevin istedadının fantaziyası geniş və müstəqildir.

Yazıçının üslubuna dair ayrıca məqalə²⁴ mətbuatda aprobeasiya olunmuşdur.

Dissertasiya işinin **Nəticə** hissəsində tədqiqat boyu aparılan araşdırmalardan əldə olunan elmi-nəzəri qənaətlər ümumiləşdirilmişdir.

Sosial-psixoloji romanların Azərbaycan ədəbiyyatında yaranmasının ədəbi-bədii kökləri olduğu kimi, ictimai-siyasi səbəbləri də var. 1960-1970-ci illərin nəsrində öz daxili dünyasına, psixoloji aləminə qapılmış qəhrəmanları 1980-ci illərdə həm də cəmiyyət həyatına açıq etiraz edən üsyankar, “qiyamçı” qəhrəmanlar əvəz edirdi. Bu durum xüsusən yazıçıların 80-ci illər ədəbi nəslinin yaradıcılığında özünü göstərdi, Səfər Alışarlı, Saday Budaqlı, Nəriman

²⁴ Əskərova, G. Aslan Quliyevin romanlarında sosial belletrizm. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri // – 2023, №7, – s.315 -324.

Əbdülrəhmanlı, Əlabbas, Aslan Quliyev, Azad Qaradərəli, Eyvaz Əlləzoğlu və b. “səksəncilər”in yaradıcılıq istiqamətlərini sosial-psixoloji nəsr müəyyən etdi.

Azərbaycan ədəbiyyatında 1990-cı illərin müstəqilliyə keçid dövrü sosial-psixoloji nəsrin mövqeyini daha da aktuallaşdırdı. Dövrün problemləri, insanların sosial və mənəvi qaygıları, Qarabağ münaqişəsi və müharibəsinin cəmiyyət həyatına sarsıdıcı təsiri, yeni cəmiyyət quruculuğunun çətinlikləri ədəbiyyatda da adekvat əksini tapdı.

Müstəqillik dövrünün sosial-psixoloji romanlarını ilk olaraq ədəbiyyata 1980-ci illərdə gəlmiş, cəmiyyətdə baş verən dəyişmə proseslərini həyat və bioqrafiyalarında bilavasitə yaşamış yazıçılar – “səksəncilər nəslı”nin nümayəndələri yaratdılar. Tədqiqatın bilavasitə bu nəslin nümayəndələrindən Əlabbas, Azad Qaradərəli və Aslan Quliyevin yaradıcılığı əsasında aparılması bu baxımdan özünü doğruldaraq, müstəqillik dövrü ədəbiyyatında sosial-psixoloji romanların mövzu-problematika dolğunluğu və ideya-bədii zənginliyini üzə çıxarmağa imkan vermişdir.

Dissertasiya həm də müstəqillik dövrü ədəbiyyatının yaradıcılarından olan yazıçıların – Əlabbas, Azad Qaradərəli və Aslan Quliyevin yaradıcılığına dair ilk geniş və sistemli tədqiqat olaraq qələmə alınmışdır.

Əlabbas (Əlabbas Bağirov) yazıçı kimi aktual milli-mənəvi problemlər qaldıran müstəqillik dövrü nəsrini ictimai çatışmazlıqlarla mübarizə aparan, fəal, barışmaz qəhrəmanlarla, sosial-psixoloji realizmin yeni çalarları ilə zənginləşdirmişdir.

Ədəbiyyata 1980-ci illərdə hekayələri ilə gəlmiş Azad Qaradərəli müstəqillik illərində həm hekayəçi, həm də çoxsaylı romanlar müəllifi olaraq dövrün aktual problemlərini, xüsusən Qarabağ münaqişəsi və müharibəsinin xalqın, cəmiyyətin, insanların həyatında fəsadlarını, bəlalarını, ağrıları əks etdirmiş, Vətən müharibəsində Azərbaycan oğullarının qəhrəmanlığını vəsf etmişdir.

Aslan Quliyev ötən əsrin 80-ci illərində ədəbiyyata hekayələrlə gəlmiş, müstəqillik dövründə çoxsaylı hekayə, povest və romanları ilə cəmiyyət və insan həyatının mürəkkəb problemlərinə işıq salmışdır.

Dissertasiya müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında sosial-psixoloji romanların konkret yazıçıların – Əlabbasın, Azad

Qaradərəlinin və Aslan Quliyevin yaradıcılığında araşdırmaqla rəngarəng üslub müxtəlifliyinə də diqqət yetirmiş, müasir nəsrin realizm ənənələri ilə yanaşı, modern və postmodern təcrübədən də məhsuldar bəhrələndiyini üzə çıxarmışdır. Bu həm də müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrinin dünya ədəbiyyatına inteqrasiya olmasının bariz təzahürüdür.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU MÜƏLLİFİN DƏRC OLUNMUŞ AŞAĞIDAKI ELMİ İŞLƏRİNDƏ ÖZ ƏKSİNİ TAPMIŞDIR:

1. Əskərova, G. Əlabbasın “Qaraqovaq çölləri” romanında Qarabağ müharibəsinin sosial-psixoloji aspektləri. Qədim diyar. Beynəlxalq elmi jurnal. I Beynəlxalq humanitar və ictimai elmlərin əsasları konfransının materilları // – 24 dekabr 2021, – s. 211.
2. Əskərova, G. Azad Qaradərəlinin romanlarında müharibə ağrıları. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı // – Bakı: Elm və təhsil, – 2022, № 2, – s.154-159.
3. Askerova, G. Socio-psychological novel in modern Azerbaijan literature. Humanities science current issues: ineruniversity collection of Drohobyelı Ivan Franko State Ppedaqoqical University Young Scientists Research Papers. Issue 59. Volume 1, Видавничий дім «Гелбветика» // – 2023, – s.109-113.
4. Əskərova, G. Moral struggle against social evil in Aslan Guliyev’s novels. ÇUKUROVA Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi. Sosial Bilimler - Güzel Sanatlar, Eğitim Bilimleri, Sağlık Bilimleri-Biyoloji - Mühendislik - Fen Bilimleri - Ziraat - Veteriner- Spor Bilimleri // – Adana: – 2-4 Nisan 2023, – s.59-60.
5. Əskərova, G. Əlabbasın “Qiyamçı” romanında sosial-psixoloji konflikt. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar

- İnstitutu. Filologiya məsələləri // – Bakı: Elm və təhsil, – 2023, № 3, – s. 394-403.
6. Əskərova, G. Aslan Quliyevin romanlarında sosial belletrizm. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Filologiya məsələləri / – Bakı: Elm və təhsil, – 2023, № 7, – s. 315-324.
 7. Əskərova, G. Qarabağ mövzusu sosial-psixoloji romanlarda. 6-cı Beynəlxalq Dədə Qorqud Türk Mədəniyyəti, Tarixi və Ədəbiyyatı Konfransı / – Azərbaycan-Guba: – July 20-21, – 2023, – s. 420-423.
 8. Əskərova, G. Azad Qaradərəlinin romanlarında magik – realizm. Beynəlxalq Bəxtiyar Vahabzadə Türk Dünyası Tarix, Mədəniyyət və Ədəbiyyat Konfransı / – Azərbaycan-Sheki: – 16-17 avqust 2023, – s. 117-119.
 9. Əskərova, G. Əlabbasın sosial psixoloji realizmi. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Poetika.izm // Bakı: Elm və təhsil, – 2023 №1, – s. 125-131.

Dissertasiyanın müdafiəsi _____ 2024-cü il tarixində saat ____-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az-1143, Bakı ş., H.Cavid pr. 115, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. IV mərtəbə, Elektron akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat _____ 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb:14.03. 2024

Kağızın formatı: A5

Həcm: 38093

Tiraj: 100 nüsxə